22-23 (2)

On t[illegible] occasion of Diamond Jubilee Year 20[illegible]-23

Shri Sharda Bhavan Education Society's

YESHWANT MAHAVIDYALAYA, NANDED

The Best College Award (2021) by SRTMU, Nanded,
College with Potential for Excellence (CPE), (Status Awarded By UGC),
Reaccredited with 'A' Grade (III Cycle), NAAC, Bengaluru,
DST-FIST Sponsored College.

NANDED

A Two day Inter-lingual, International Conference

on

"ETHICS AND HUMAN VALUES THROUGH LITERATURE" (EHVTL-22)

16th and 17th December, 2022

CERTIFICATE

is to certify that Prof./Dr./Mrs./Mr. डॉ.दिनेशचंद्र कि. राऊत

युवाशक्ती कला व विज्ञान महाविद्यालय, अमरावती

participated in the Two Day Inter-lingual, International Conference on "ETHICS AND HUMAN VALUES THROU ERATURE" (EHVTL-22) jointly organized by **the Departments of English, Hindi, Marathi and Urdu, Yeshwant Mahavidyal** **ded and SRTM University, Nanded** on December, 16th - 17th, 2022.

She has attended/ presented a paper entitled

संत तुकडोजी महाराजांच्या अभंगातील मानवी मूल्ये

Organizing Secretary	Organizing Secretary	Organizing Secretary	Organizing Secretary	Convener & Chief Orga
r. L. V. Padmarani Rao	Dr. Sandip S. Paikrao	Dr. S. M. Durrani	Dr. Sanjay Jagtap	Dr. G. N. Shinde
d, Department of English	Head, Department of Hindi	Head, Department of Urdu	Head, Department of Marathi	Principal

मराठी विभाग प्रमुख
नारायणराव राणा महाविद्यालय,
बडनेरा

मराठी साहित्य व मानवी मूल्ये

संपादक
डॉ. गणेशचंद्र शिंदे
डॉ. संजय जगताप
डॉ. विश्वाधार देशमुख
डॉ. संगीता घुगे

13. मराठी [illegible] कादंबरी आणि मानवी मूल्ये — 109
—[illegible]

14. भारतीय संविधान आणि मानवी मूल्ये — 113
—डॉ. कविता चंद्रकांत लोहाळे/ताटे

15. संत साहित्य परंपरेत व्यक्त करण्यात आलेली मानवी मूल्ये — 119
—डॉ. निलेश एकनाथराव लोंढे

16. संत तुकाराम महाराजांच्या अभंगातून येणारी मानवी मूल्ये : एक अभ्यास — 125
—प्रा. प्रमोद भ. इंगोले

17. संत साहित्य आणि मानवी मूल्ये — 129
—डॉ. साहेबराव भानुदासराव शिंदे

18. आधुनिक मराठी ग्रामीण कादंबरीतील मानवी मूल्यांचे स्वरूप — 133
—प्रा. डॉ. शंकर विभुते

19. लीळाचरित्रातील मानवी मूल्ये — 141
—डॉ. किरण प्रभाकर वाघमारे

20. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या अभंगातील मानवी मूल्ये — 147
—डॉ. दिनेशचंद्र की. राऊत

21. संतसाहित्य आणि मानवी मूल्ये — 154
—डॉ. ज्ञानेश्वर महादराव गाडे

22. संत चोखामेळा यांच्या अभंगांतील मानवी मूल्ये — 158
—प्रा. गणेश शिवाजी मारेवाड

23. संत तुकारामांच्या अभंगातील मानवी मूल्ये — 167
—प्रा. डॉ. काळे बी.एम.

24. संत तुकाराम महाराज यांच्या सामाजिक अभंगातील मुल्यविष्कार — 172
—प्रा. डॉ. मंजूषा [illegible]

25. मराठी दीर्घकथा या साहित्यप्रकारातून व्यक्त होणारे मानवी मूल्ये — 175
—प्रा. पंडित मोरे

26. संत एकनाथांच्या स्फुट ग्रंथांतील वैश्विक मानवी मूल्ये : एक अभ्यास — 182
—डॉ. शारदा विजय निवाते

[illegible] अभंगातील मानवी मूल्ये
—[illegible]

[illegible] मूल्ये आणि राजकीय साहित्य
—[illegible]ताजी हुलप्पा मेहत्रे

[illegible]यातील मूल्य विचार, संत साहित्यातील मानवी मूल्ये — 202
—प्रा. डॉ. राजाराम झोडगे/रुपाली गुलाबराव मगर

[illegible] मूल्याचे ग्रामगीतेतून दर्शन — 208
—प्रा. अनुप अरुण नांदगावकर

[illegible] तुकारामांच्या विद्रोही अभंगातून व्यक्त झालेली मानवी मूल्ये — 213
—प्रा. डॉ. कांबळे डी.आर.

[illegible] तुकाराम महाराजांच्या साहित्यातील मानवी जीवनमूल्यांचा विचार — 216
—प्रा. केशव विठ्ठल कोकाटे

[illegible] शैक्षणिक मूल्यऱ्हासाची कारणमीमांसा — 221
—डॉ. कोमल वि. ठाकरे

[illegible] मानवी मुल्यांचे दर्शन घडवणाऱ्या 'दृष्टांतपाठ' या अपूर्व ग्रंथाचे स्वरूप — 229
—डॉ. माधुरी मनोहरराव पाटील

[illegible] वाङ्मयीन मूल्य — 236
—डॉ. नवीन केशवराव सोळंके

[illegible] ग्रामीण साहित्यातील मानवी मूल्ये — 241
—डॉ. एल.डी. गलांडे

[illegible] लीळाचरित्रातील मानवी जीवन मूल्ये — 245
—प्रा. डॉ. कल्पना त्र्यंबक मेहरे

[illegible] समकालीन वास्तवात अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातील मूल्याविष्कार : एक दृष्टिक्षेप — 250
—डॉ. माधव हैबतकर

[illegible] संत साहित्य आणि समाज प्रबोधन — 256
—मारुती भोसले

कणे, चोरी करणे व परद्वारसेवा या सात दुर्व्यसनांचा समावेश आहे.
4. लीळाचरित्रात श्रीचक्रधर स्वामींनी सांगितलेले आचारण सूत्र हे नैतिक मूल्यांचा महामंत्र होय.
5. लीळाचरित्र सांगितलेल्या नैतिक मूल्यांना आचरणात आणून नैतिक समाजाची निर्मिती होऊ शकते.

संदर्भ

1. अंकुळनेरकर नरेंद्रदादा, लीळाचरित्र, श्रीदेवदत्त प्रकाशन, जाधववाडी, पुणे, प्रथमावृत्ती 2007
2. कोलते वि. भि. श्रीचक्रधर चरित्र, राऊळ प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, 2017
3. कोलते वि. भि. श्रीचक्रधर दर्शन, शिक्षण व सेवायोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, प्रथमावृत्ती 1982
4. कोळपकर मुरलीधर, महानुभावांचा इतिहास, कोळपकर प्रकाशन, लातूर, प्रथमावृत्ती 1979
5. तुळपुळे शं. गो. महानुभाव पंथ आणि त्यांचे वाङ्मय, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती 1976
6. देशपांडे अ. ना. प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती 1966
7. देशपांडे य. खु. महानुभावीय मराठी वाङ्मय, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती 1960
8. नागपूरे पु. चं. लीळाचरित्र, ओंकार प्रकाशन, अमरावती, द्वितीय आवृत्ती, 2004
9. पंजाबी विद्याधरबाबा, लीळाचरित्र, महानुभाव सेवा प्रकाशन, गोपनी-पिपळा, नागपूर, दहावी आवृत्ती 2017

20. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या अभंगातील मानवी मूल्ये

डॉ. दिनेशचंद्र की. राऊत
युवाशक्ती कला व विज्ञान महाविद्यालय
अमरावती

भक्ती हा शब्द संस्कृत 'भज' या धातुला 'क्ति' प्रत्यय लावल्याने झाला आहे. 'क्ति' चा अर्थ प्रेम आणि 'भज' चा अर्थ सेवा करणे असा होतो. भक्तीची 'उपासना' आणि ... ही दोन रूपे सांगता येईल. 'भक्तिरसाकृतसिंधू कार आणि श्रीरुपगोस्वामींनी ...भक्ती, भावभक्ती आणि प्रेमभक्ती असे तीन प्रकार सांगितले आहे.

"...णं, कीर्तनं विष्णौ : स्मरण पादसेवनम्।
...र्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्म निवेदनम् ॥"
(...भागवत 7/5/23 पृ. 799)

...श्रीमद्भागवतानुसार श्रवण, कीर्तन, स्मरण, पादसेवन, अर्चन, वन्दन, दास्य, ... आणि आत्मनिवेदन या नवविधा भक्तीच्या पायऱ्या सांगितल्या आहेत.

...गुणमहात्म्यभक्ति, रुपासाक्ति-पूजासक्ति,
...स्मरणासक्ति-दास्यसक्ती-संख्यासक्तिकान्तासक्ति,
...वात्सल्यसक्ति-आत्मनिवेदनासक्ति-तन्मयासक्ति,
...परमविरहासक्तिरुपा-एकाध्याप्यकोदराधाभक्ति ।। (ता.भ.सू. 82-445)

...देवर्षि नारदमुनींनी भक्ति सूत्रात भक्तीच्या गुणमहात्म्यसक्ती, रुपासक्ती, पूजासक्ती, ...स्मरणासक्ती, दास्यसक्ती, सख्यासक्ती, कान्तासक्ती, वात्सल्यसक्ती, आत्मनिवेदनासक्ती, ...तन्मयासक्ती, परमविरहासक्ती अशा अकरा पायऱ्या सांगितल्या आहेत. श्रीमद्भगवतापेक्षा ...नारदमुनींनी तन्मयासक्ती आणि परमविरहासक्ती या दोन पायऱ्या जास्तीच्या सांगितल्या आहेत.

...वाङ्मयातील भक्तितंत्र

... चक्रधरस्वामींनी 'ज्ञानापसि भक्ती चांगु' असे म्हटले आहे. भक्ती ही ज्ञानापेक्षा श्रेष्ठ ... वामनपंडितांनी भक्तिरस दहावा मानला असून तो इतर रसापेक्षा श्रेष्ठ आहे. संत ...श्वर महाराजांनी भक्तिला भाव मानले असून भक्तिरसाने इतर नऊ रसापेक्षा वरची ... गाठलेली आहे. 'सर्व नऊ रसांचे अधिष्ठान भक्ति' संत एकनाथ व संत तुकाराम महाराजांनी भक्ति रसाला नऊ रसांचे अधिष्ठान मानले आहे.

भक्तीला [illegible] आचरणात आणल्यानंतर भक्ताला ज्ञान प्राप्त होते. मोक्षप्राप्तीनंतर भक्ताने समाधिस्त व्हायला पाहिजे. परंतु तो भक्त समाधिस्त न राहता जनकल्याणासाठी आपल्या उर्वरित जीवनात कर्म करत राहतो. अशा भक्तिला 'ज्ञानोत्तर कर्मयोग भक्ती' असे म्हणतात. ज्ञानोत्तर भक्ति ही सर्व भारतीय संतांना मान्य आहे.

राष्ट्रसंतांची अभंगरचना

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे अभंग हे त्यांच्या पूर्वार्ध आयुष्याचे म्हणजे 25 वर्षापर्यंतचे आत्मचरित्रच आहे. त्यांच्या अभंग गायेत चमत्काराला स्थान नाही. त्यांनी शब्दांना देव मानले आणि शब्दांचीच शस्त्रे समाजाच्या उन्नतीसाठी वापरली. त्यांनी भजनाच्या माध्यमातून लोकजागृती केली. त्यांनी सेवाधर्म हाच मानवधर्म मानला. त्यांनी आर्तभक्तीच्या तीव्रतेतून काव्य निर्माण केले. अभंग हा छंदप्रकार कवीच्या आत्मनिष्ठा अनुकूल असल्यामुळे त्यांनी तो आत्मनिवेदनाचे माध्यम म्हणून निवडला. त्यांची अभंगगाथा ही चार विभागात लिहिली आहे. तीन भाग हे त्यांच्या भक्तीची आर्त अवस्था व्यक्त करणारे आहेत, तर 113 अभंगांचा चौथा भाग हा आत्मकथा सांगणारा आहे. त्यामुळे त्यांच्या पूर्वायुष्याचे संतत्व व कवित्व व्यक्त करणारे सलग असे आत्मचरित्र उभे राहते. तुकडोजींनी पूर्वायुष्यात देवाचा शोध घेण्यासाठी केलेली भक्ती आणि त्यामुळे समाजात त्यांची वेडसर म्हणून झालेली निर्भत्सना जशी समोर येते तशीच उत्तर आयुष्यातील घडत्या उमद्या व्यक्तिमत्वाची सुप्त आकांक्षा त्यांच्या आत्मकथेतील या अभंगातून स्पष्ट होते.

सगुण चिंतनाने मनात उफाळलेले विठ्ठलभक्तीचे भाव, विरहभाव आणि त्यातून पुढे लोकांच्या सुखाकरिता निर्माण झालेले निर्मळ विचार त्यांच्या अभंगगायेतून व्यक्त झाले आहेत. त्यांनी अभंगाचे प्रकार (लहान व मोठे) हाताळले आहेत. अभंगाव्यतिरिक्त त्यांनी दिंडी, लावणी, पोवाडे, श्लोक, गीते, ओवी व गजल-कवाली आदिंची विशाल रचना केली आहे.

तुकडोजींच्या अभंग गाथेचे स्वरूप

तुकडोजींचे अभंग हे बाल्य आणि युवावस्थेतील 'भक्त' म्हणून त्यांची प्रतिमा उभी करणारे आहेत. मुळात 'अनुभवामृत अभंगावली भाग 1' (1001 अभंग) 'अनुभवामृत भाग 2' (571 अभंग), 'आत्मविकास अभंगावली भाग 3' (21अभंग) तसेच 'आत्मविकास अभंग गाथा' यामधून महाराजांच्या 25 वर्षापर्यंतच्या आठवणी व्यक्त झाल्या असून तो त्यांच्या पूर्वायुष्यातल्या भक्तियोगाचा आविष्कार होतो.

तुकडोजी महाराजांच्या अभंगगायेमध्ये त्यांचा विठ्ठलाप्रति भक्तिभाव व्यक्त होतो. प्रारंभी गुरु माहात्म्य व्यक्त करताना ते म्हणतात,

[illegible] पातू गळा । ज्ञानदीपाचा सोहळा ।
[illegible] म्हणे पूजा करू। नाम निशान विसरू ॥'

[illegible] भावाने ते विठ्ठलाचे स्तवन करतात. जेव्हा ते पंढरपूरला जातात तेव्हा [illegible] दर्शन घडताच,

[illegible] पाहियले पंढरीच्या राये । सोडू नये पाय ऐसे वाटे ॥
[illegible] द्वय ठेवूनिया हात । डोळिये पहात आम्हाकडे ॥
[illegible] मोहिनी चित्त वेडे झाले । देह भानावले गरुडापायी ॥
[illegible] पाय जड न्यावया माघारा। तुकड्या म्हणे वारा भरला देही ॥

[illegible] भक्तीने विठ्ठलाचे दर्शन घेतले की त्यांच्या देहातजसा वारा भरतो.

[illegible] निशान भगव्या रंगाचे। तेयेचि अंगाचे पाणी झाले ॥
[illegible] सुख नाही कोण्या धामा। नामाचा महिमा पंढरीसी ॥
[illegible] माझा दीनांचा कैवारी । संकटे निवारी धावोनिया ॥

[illegible] अभंगामधून आर्तभक्ती दिसून येते वारकऱ्यांची श्रद्धा त्यांच्याही मनात [illegible] दिसते.

[illegible] आणि विठ्ठलाचे गुणगान गात वारकरी भक्ताची भक्ती चालते आणि [illegible] अनुभव भक्तांच्या वाणीतून अभंगरुप धारण करतो. स्तवन, प्रार्थना, [illegible] भक्तिमार्ग, भक्तिरहस्य, भक्तीची उपांगे, गुरुभक्तीचे रहस्य, संन्यास आणि [illegible] गार आणि परमार्थ, धर्म रहस्य, जीवनधारणा, अध्यात्मलीला, ईश्वर [illegible], अनुताप आणि प्रार्थना, प्रभुप्राप्तीची तळमळ, विश्वानुभवी हृदयाची हाक, [illegible] आणि आत्मस्थिती, ज्ञानयोग, ज्ञानधारणा, उपासना-रहस्य, अहंकार आणि [illegible], सुखदुःख विवेक, संतसंगती, आत्मोन्नतीचा मार्ग असा हा प्रवास मग [illegible] दीपस्तंभापर्यंत घडत जातो. पुरुषार्थाची जाणीव याच प्रवासात झालेली [illegible] लोकोद्धाराच्या प्रेरणाही याच प्रवासातून अंगी बाणल्या जातात. [illegible] कर्मयोगाकडे आणि यातून पुढे राष्ट्रयोगाकडे तुकडोजींचा प्रवास सुरू [illegible] याचा अनुभव अभंगगाथा वाचून झाल्यावर येतो.

[illegible] अभंगरूप आत्मकथा

[illegible] गात तुकडोजींच्या अभंगगायेत चौथ्या भागात आत्मकथन पर 113 अभंग [illegible] मध्ये 25 वर्षापर्यंतचे ओझरते जीवन दर्शन घडविलेले आहे. त्या ग्रंथाकडे [illegible] भक्तिनिष्ठ आत्मकथा, आत्मचरित्रात्मक ग्रंथ म्हणून पाहाता येईल. [illegible] मांडणीही आत्मचरित्रासारखीच केली आहे. प्रास्ताविकामध्ये महाराजांनी [illegible] आणि अभंग लेखनाची भूमिका मांडली आहे. जन्म आणि बालपणाचे [illegible] भाव-सद्भाव आणि सत्संग-विषयक अभंग, गुरुची संगती, भक्तीचा उगम, [illegible] योग आणि विठ्ठल दर्शन यांत संत आडकोजी महाराज समाधिस्त

[illegible] तुकडोजी [illegible] विठ्ठलाच्या दर्शनाला गेले, [illegible] [illegible] मंगल, चिमूर नेरी व [illegible] [illegible], तुकडोजींचे [illegible] [illegible], तुकड्यादास [illegible], काही [illegible] आठवणींची स्मृति [illegible] होत तुकडोजींनी शेवटी विहंगावलोकनपूर्वक समारोप करणारे 18 अभंग लिहिले आहेत. शेवटच्या अंभगातून तुकडोजींनी आपल्या युवा जीवनाचे चित्र उभे केले आहे.

माझी जन्मयात्रा ऐकताना कोणी । हसतील मनी नवलाने ॥
हीन मी जातीचा, भाट गा कुळीचा । घरीचा मुळीचा भिकारी मी ॥
घरी पिता करी काम शिंपियाचे । त्यावरी आमुचे पोट चाले ॥
तुकड्यादास म्हणे शिकलोसे जरा । मराठी तिसरा-चौथा वर्ग ॥

समाजातल्या तत्कालीन शब्दज्ञानी लोकांनी बालपणी तुकडोजींना हीन [illegible] लेखलेच, परंतु त्यांच्या भक्ति अवस्थेची ही थट्टामस्करी केली. त्यामुळेच की [illegible] तुकडोजी जिद्दीला पेटले आणि त्यांनी अक्षरशः वारकरी संतांप्रमाणेच भक्तियोग सिद्ध केला.

'कोणी म्हणे साधू कोणी म्हणे भोंदू ।
ऐसे नाना छंदू। झाले माझे ॥'

भिकारी आणि भोंदू चे दूषण लावल्यामुळेच श्रेष्ठ साधकाची अवस्था प्राप्त करण्यासाठी तुकडोजी रानोमाळ फिरले 'तुकड्यादास म्हणे पांडुरंगापायी। म्हणोनि [illegible] घाई केली ऐसी ॥' आणि शेवटी -

तुकड्यादास म्हणे आम्ही भिकाऱ्याचे। परि सुभाग्याचे । देव पे। आपण देव पेने सुभाग्यवंत आहोत, असा अनुभवही त्यांना आला.

सांगाया प्रसंग कोण ठेवी याद। साक्षी हा गोविंद अंतर्यामी ॥
सुखदुःखे होती जाती या देवासी। कोण मोजी त्याची गुरुपूजा ॥
विचारिता तुम्ही म्हणोनि सांगणे। आपुले हे जिणे प्रासंगिक ॥
अजुनिया काय झालेती आघात। पुढे आहे वृत्त आयुष्याचे ॥

अशा शब्दात तुकडोजी आपल्या आयुष्यातील खडतर दुःखद प्रवासाची सूचना देतात.

माझ्याहूनि दुःख कोटयवधी लोका। काय मज एक थोरपण ॥

माझ्यापेक्षा ही दुःखी लोक समाजामध्ये आहेत. "तुकड्यादास म्हणे पटो [illegible] अळुमाळू । दासांचा नवाळू नारायण।।" माझे जीवन हे अळूमाळू असून वाचक [illegible] सज्जनांनी यात रुची घ्यावी आणि तुमच्या कल्याणासाठी मी हे बालतो आहे.

भजन कीर्तन करीत अनेक मठांत आणि साधूंच्या संगतीत राहून त्यांनी भक्ती [illegible] अनुभवामृत प्राशन केले. शेवटी वरखेडचे आडकोजी महाराज हेच खरे आपले गुरु आहेत, हे त्यांना उमगले.

[illegible] मादू बेटा पोटाच्या। काये हे भाकऱ्या। कोठे होता। [illegible] आपल्या गावात व बाहेरही किती मानहानी सोसावी लागली याचे [illegible] आहे. त्यावर तुकडोजी लोकांना विचारीत.

[illegible] मी तो साधू कैसा आलो। काय मी रंगलो। कपड्यांनी ॥ काय मी [illegible] भाळी?। लावले कपाळी। काय भस्म?॥ काय मी वैरागी-वेश [illegible] । काय साधु मला म्हणता लोक?॥ तुकड्या मज हसे। मी तो जाय हसे। [illegible] ॥

[illegible] त्यांच्या बोलण्याचा काहीही परिणाम होत नव्हता. शेवटी त्यांना अज्ञानी [illegible] त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करीत होते. गुरु आडकोजीसमोर आपले भजन अभंग [illegible] तुकडोजी स्वतःला जणू प्रमाणित करीत होते.

[illegible] धंदा म्हणावे कवित्व। तेणे लोक मित्र होती माझे।
[illegible] सायंकाळी सद्गुरुच्या पुढे। ते वेडेवाकुडे मुखे गावे ॥

[illegible] त्यांना ज्ञान ग्रहण करण्याची लालसा होती.करावे वाचन वाटतसे चित्ता। [illegible] ॥ [illegible] हाता पुस्तकेचि ॥ कोणी म्हणे काय लोकांचे कवित्व। दावुनिया तत्त्व [illegible] ॥

[illegible] लोक निंदाही त्यांच्या वाट्याला आली तरीही, तुकड्यादास म्हणे आवडले [illegible] त्याचे पिसे जडले आम्हा ॥ तुकडोजी भक्ति रसात्मक कथन कीर्तनातून [illegible] लोक त्याला हसत.

[illegible] तुकड्यादास म्हणे दुखावतो मनी। वाटे की पळोनी । जावे कोठे ॥
[illegible] समान राहो आम्ही गावी। कोणी ना बरवी म्हणती तेव्हा ॥

[illegible] लोकनिंदा सहन करुन त्यांनी गावातच राहण्याचा निर्णय घेतला.

[illegible] तुकड्यादास म्हणे बह केले काम। लोकामध्ये प्रेम। जाले तेव्हा ॥
[illegible] केली प्रेमाची वाढनी। मनासी कीर्तनी रंग आला ॥

[illegible] मध्ये प्रेमाचा भक्तीरंग भरला. त्यांचे गुरु परमहंस आडकोजी महाराज [illegible] झाल्यानंतर ते पंढरपूरला आले. तेथे सुद्धा त्यांना विठ्ठलाच्या मंदिरातील [illegible] मारहान करुन हाकलून दिले. त्यांचे जीवन भक्तिमय झाले.

[illegible] असले चित्त धीर धरवेना। मनही लागेना काम धंदी ॥
[illegible] तुकड्यादास म्हणे विटलो मी घरी। केलीसी तयारी जावयाची ॥
[illegible] कीकाळी वृत्ती होऊनी उद्विग्न। करावे गमन ऐसे वाटे ॥

[illegible] त्यांना वाटे की, आपण दूर कुठे निघून जावे परंतु भक्ति मार्गाचे अनुसरण करीत [illegible] लोकांसमोर कथा, कीर्तन, भजन करीत आणि कवितेचे बोल सांगत-सांगत [illegible] त्यांना जीवनाची नवी संजीवनी मिळाली.

[illegible] तुकडोजी भटकंतीला निघाले. रामटेकच्या जंगलातील तपश्चर्येनंतर नेरी, ताडोबा, [illegible] आदि रानातील गावांमध्ये वसत असलेल्या लोकांत राहून त्यांनी कीर्तनाच्या

माध्यमातून त्यांनी त्यांची अंधश्रद्धा दूर केली.

[illegible] ॥
एक भक्त होता [illegible] देवाचा [illegible]
रात्रभरी गांजा चरस ओढावे। समाधीत पाहावे देवा डोळा ॥
प्रत्यक्ष भेटतो निशा आल्यावरी। मात आहे खरी सत्य जाणा ॥

देवदर्शन घडविण्याच्या आणि चरसगांजा भोगणाऱ्या अनेक बुवाबाजांचा भंडाफोड करीत लोकजागरणाचे कार्य त्यांनी केले. तसेच आदिवासींमध्ये राहून त्यांच्यातील अंधश्रद्धा त्यांनी दूर केली.

चिमूरासी एक घडला प्रसंग सप्ताहाचा रंग लोकामाजी ॥
लाखावरी जन चालले भोजन। आनंद कीर्तन भक्तीभावे ॥

चिमूरचा प्रसंग आणि सालबर्डीच्या प्रसंगाने त्यांच्याजीवनाला वेगळे वळण लावले.

आधुनिक काळात सामाजिक कार्याला आध्यात्मिक मानवतावादाच्या आणि सदाचाराचा आधार देणारा तुकड्यादास पूर्वायुष्यातूनच पुढे तुकडोजी झाला. त्यांनी जीवनाचे माध्यम लोकोध्दारासाठी आणि राष्ट्रीय धर्मचेतना जागृत करण्यासाठी वापरले.

भक्तिमय आत्मकथा

विहंगावलोकन समारोप करतांना तुकडोजींनी 18 अभंगात आपल्या आत्मचरित्राच्या अनेक उजळ बाजू स्पष्ट केल्या आहेत. अर्थात हे विहंगावलोकन जसे तुकडोजींच्या युवास्थेतील कार्याचे दिसून येते, तसेच तुकडोजींच्या समाजजागरण आणि राष्ट्र जागरणाच्या कार्याबाबतही दिसूनयेते.

पुढे कधीतरी लिहीन पुढचे। सांगावया साचे। जनापुढे ॥
महत्वाचा भाग माझ्या जीवनाचा। याहुनि पुढचा। आहे वाटे ॥
जे झाले ते होते आवश्यक मला। सांगाया विठ्ठला। पाया पासी ॥
तुकड्यादास म्हणजे चरित्र हे नोहे। आठवणी आहे। आयुष्याच्या ॥

आठवणीच्या पठडीतील हे आत्मकथन आहे. ह्यापेक्षाही त्यांच्या जीवनाचा महत्वाचा भाग जनांसाठी कधीतरी आपण पुढे सांगू असे तुकडोजी म्हणतात. तुकडोजींनी लिहिलेल्या मोजक्या अभंगातून त्यांचे आत्मचरित्र साकार झालेले आहे.

नोहे आत्मकथा वाढवाया मान। हे तो आठवण आहे माझी ॥
जोवरी जे मज क्रमे आठवले। तैसेचि लिहिले आठवणी ॥
याहूनी आणिक आहे किती तरी। सांगतो न पुरे आयुष्य हे ॥

आपण आपला मान वाढवण्यासाठी हे सांगत नाही. तर केवळ आठवणींच्या स्वरुपात आपण बोलत आहोत, याहून अधिकचे जे सांगायचे आहे त्यासाठी आपले आयुष्यही पुरणार नाही.

[illegible]नी भक्तियोग आणि कर्मयोगातून राष्ट्रीय धर्म जागविला आहे. त्यांना [illegible]पासूनच आपल्या अंगी असलेल्या अलौकिक अशा आत्मशक्तीची आणि [illegible]च्या कार्यशक्तीची तीव्र जाणीव होती. कारण आपण केवळ स्वतःसाठी [illegible]ला आलो नसून लोकांसाठी जगायला आलो आहोत ही भावना बालपणापासूनच [illegible] मनी जागृत होती.

[illegible]वे होते मज मी काय करावे। परि ते स्वभाविना आक्रमिले ॥
[illegible]कळू सेवा वाढवावी लोकी। व्हावया निःशकी लोकामाजी ॥
[illegible]णोनिया जप तप सर्व केले। यज्ञ याग भले जागोजागी ॥
[illegible]वस न जाई अन्नदानाविणे। हजारोनी खाणे पिणे झाले ॥
[illegible]कड्यादास म्हणे लोकी रंगावया। खेळलो खेळाया कार्यासाठी ॥

[illegible]कडोजींनी आपल्या जीवनकार्याला लोकोद्धाराचे परिमाण दिल्यामुळे आणि [illegible] आध्यात्मिक, मानवतावादी अधिष्ठान असल्यामुळे तुकडोजी हे राष्ट्रसंत [illegible] लोकमान्य झाले.

[illegible]गाडी घोडे उंट हत्तीवरी। बसोनी मोटारी। तोडियेल्या ॥
[illegible]ोट्यवधी पैसे फेरले या हाते। असंख्य दीनाते। तोषविले ॥
[illegible] यज्ञयाग सत्रे नि सप्ताह। भजन प्रवाह। अखंडित ॥
[illegible]भी तारांगण डोले ज्वारी शेती। तैसे प्रेमी किती। मोजवेना ॥
[illegible]कड्यादास म्हणे परी आत्मवृत्ती। जीवन दे विश्रांती निष्कामना ॥

[illegible]कडोजींचा निष्काम कर्मयोग त्यांना संतत्वापर्यंत पोहचविणारा ठरला. निष्काम [illegible]गातून त्यांची आत्मवृत्ती विकसित झाली. भारतभर त्यांचे प्रेमी आणि चाहते [illegible] झाले. त्यांनी संतांचा आदर्श ठेवूनच जीवन प्रवास केला.

[illegible]

1. राष्ट्रसंत तुकडोजींची अभंगगाथा - संपादक डॉ. सुदाम सावरकर
2. ग्रामगीता रहस्य स्पद 1 - लेखक, डॉ. सुदाम सावरकर
3. ग्रामगीता रहस्य स्पद 2 - लेखक, डॉ. सुदाम सावरकर
4. ग्रामगीता रहस्य स्पद 3 - लेखक, डॉ. सुदाम सावरकर
5. अक्षरवैदर्भी (वाङ्मयीन मासिकाचा अंक)

मराठी विभाग प्रमुख
[illegible] महाविद्यालय,
बडनेरा